

Leo Lousberg

CANTUS VETUS – SCIENTIAE NOVAE

De randen van ons gregoriaans

Een introductie

Nieuwe wetenschappelijke inzichten die een andere kijk op oude gezangen bieden en ze anders laten klinken; daarover wil ik de komende tijd een aantal essays schrijven, met het doel het begrip te verruimen van vroege compositie-ideeën en uitvoeringspraktijken zoals die uit allerhande bronnen naar voren komen. De ‘randen’ in de subtitel hebben betrekking op de vaak minder gekende aspecten van een verschijnsel, maar die er wél bij horen (of bij hoorden); ‘ons’ heb ik toegevoegd omdat gregoriaans geen statische traditie is, niet in de tijd dat het alleen door belijdende katholieken werd gezongen en niet in de huidige tijd, waarin steeds meer mensen gregoriaans ‘gewoon’ als een kunstvorm ervaren, weliswaar met christelijke *roots* maar zonder zelf katholiek of überhaupt gelovig te zijn. Die zangers en luisteraars vallen ook onder ‘ons’.

Dat laatste is maar goed ook. Met een sinds tientallen jaren stijgende trend beschouwt bijna 60% van de Nederlanders zich niet religieus las ik onlangs in de krant; de katholieke kerken sluiten hun deuren in een hoog tempo. Gelukkig zijn er nu steeds vaker concertante uitvoeringen van gregoriaanse gezangen buiten liturgische vieringen te beluisteren, naast uitvoeringen binnen de liturgische context waarvoor ze oorspronkelijk waren bedoeld. Zonder die concertante uitvoeringen zou het gregoriaans snel zijn verdwenen. Die uitvoeringen trekken blijvende aandacht als ik mag afgaan op de bezoekersaantallen van gregoriaanse festivals en het succes dat professionele koren boeken met hun concerten en opnamen.

‘Het’ gregoriaans is enerzijds een fictie die voortvloeit uit de positivistische insteek van het onderzoek in de negentiende eeuw en anderzijds de consequentie van een centraal geleide liturgische uitvoeringspraktijk. Door de ‘wetenschappelijke’ benadering is de indruk gewekt dat de onderzoeksresultaten ‘het’ gregoriaans voor eens en altijd hebben gedefinieerd. Maar ook daarin zijn allerhande niet-wetenschappelijke veronderstellingen verwerkt en zijn onderzoeksresultaten weggestopt en soms veranderd door persoonlijke naijver tussen onderzoekers, institutionele conflicten of culturele misvattingen. Die gevolgen staan los van

liturgische keuzen die werden gemaakt, zoals het streven van het Vaticaan sinds het begin van de twintigste eeuw om leken bij de kerkzang te betrekken (de gelovigen in de kerk en de leden van kerkkoren). In het belang daarvan moesten er los van allerhande, steeds veranderende, wetenschappelijke inzichten keuzen worden gemaakt: stabiliserende keuzen. Dat kun je heel goed voorstellen. Steeds veranderende inzichten en herzieningen ondermijnen de motivatie van zangers en het houvast dat liturgische rituelen nu eenmaal bieden. Toch zijn nieuwe wetenschappelijke inzichten steeds meer in de liturgische uitvoeringspraktijk doorgedrongen, zeker ook onder invloed van het tweede Vaticaanse concilie dat een frisse wind door de katholieke kerk liet waaien.¹

Vandaag de dag moet je náást de kunstvorm en de persoonlijke beleving ervan in liturgische vieringen ook het belang van concertante uitvoeringen erkennen. De consequentie daarvan is dat je dan opeens terechtkomt op randen van het gregoriaans, in heel andere denkschema's, die voor 'ons' belangrijk zijn.

Hoe breng je tekst en melodie over op een gehoor dat geniet van de muziek maar Kerstmis alleen kent als het feest dat komt na Halloween en Pasen vooral associeert met paaseieren? En voordat u monkelend over zulk een culturele armoede verder leest: weet u wat een [maqām rast](#) is en hoe die tetrachorden die de hele Arabische wereld inclusief India kent, de compositie van gregoriaans hebben beïnvloed? En is het fout om als dirigent na te denken over toepassingen van bourdon en countertenors als dat een 'wowfactor' heeft en ook nog eens aansluit op middeleeuwse verwijzingen naar zulke tradities? Waarom zouden we niet proberen die niet-zo-vertrouwde inzichten ook te verklanken? Levende kunst is experimenteren met materiaal dat je ter beschikking staat.

---

¹ Een recente publicatie van Joost van Gemert gaat dieper in op de discussies over de reconstructie van het gregoriaans in de negentiende eeuw: "A Multifaceted Debate: French, German and Dutch Views on Gregorian Chant in Nineteenth-Century Periodicals," in *Musical History as Seen through Contemporary Eyes. Essays in Honor of H. Robert Cohen*, ed. Benjamin Knysak and Zdravko Blazekovic (Vienna: Hollitzer, 2021), 217–35. Een deel van deze publicatie lag ten grondslag aan zijn lezing tijdens de Internationale Zomercursus Gregoriaans 2021 die is te vinden op de website van het Gregoriaans Platform: "The Heated and Multifaceted Debate on Gregorian Chant in France ca. 1800 - ca. 1900" (Internationale Zomercursus Gregoriaans, Den Haag, 2021), <https://www.gregoriaans-platform.nl/wp-content/uploads/2022/01/Joost-van-Gemert-The-heated-and-multifaceted-debate-on-Gregorian-chant-in-France-ca1800-ca1900-verkort.pdf>.

Het gaat mij in deze essays (en de lezers hoop ik ook, dan hebben we het weer over ‘ons’) om de erkenning van de dynamiek in de ontwikkeling van het gregoriaans van vóór het jaar duizend, zoals die in handschriften tot in de dertiende eeuw en soms nog later zichtbaar is. Een erkenning die vanuit onze eeuw bezien dus niet ophoudt bij Guido van Arezzo, zoals veel negentiende-eeuws onderzoek impliciet aanneemt, maar daaroverheen verder de geschiedenis induikt. Speculatief? Zeker! Maar we moeten ons er beter van bewust zijn dat ook de huidige gregoriaanse uitvoeringspraktijk mede op speculatieve uitgangspunten is gebaseerd.

Het wetenschappelijke onderzoek werd in de negentiende eeuw opgepakt met religieus vuur: religieus, omdat na de Franse revolutie vooral het Vaticaan alles op alles zette om haar Europese positie als één van de belangrijkste institutionele pijlers van het Christendom weer op te bouwen; wetenschappelijk, omdat een wetenschappelijke *back-to-the-roots*stroming zocht naar de *Urtext* van de bijbel, de Arthurlegende, de Homerusverhalen etc. In lijn met die andere onderzoeken is het ‘middeleeuwse’ gregoriaans zoals we dat nu meestal horen grotendeels het product van de negentiende eeuw. Daarbij moet wel aangetekend worden dat we voor de huidige kennis van het middeleeuwse gregoriaans veel te danken hebben aan het negentiende-eeuwse onderzoek.²

Rond 1830 blies [Prosper Guéranger](#) nieuw leven in een benedictijnerklooster in Solesmes bij Angers (zie kaartje) en stelde zich ten doel de oerversie van het gregoriaans aan de hand van de oudste handschriften wetenschappelijk te reconstrueren op de manier zoals ook bijbelonderzoekers dat deden. Met die aanpak is ‘Solesmes’ een begrip geworden dat tot in recente tijden stond voor de meest toonaangevende wetenschappelijke

instelling voor onderzoek naar het gregoriaans. Haar stem is nog steeds belangrijk, maar

---

² Zie: Peter Raedts, *De ontdekking van de Middeleeuwen. Geschiedenis van een illusie* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2011).

sinds Eugène Cardine lijken andere dan Franse en vooral *seculiere* onderzoekers steeds vaker voorop te lopen bij dat onderzoek.

Ik ben geen zanger, maar heb mijn leven lang als amateur vooral barokmuziek en jazz gespeeld; op latere leeftijd kwam ik tijdens mijn studie muziekwetenschap via Bart Jaski van de Afdeling Speciale Collecties van de Universiteitsbibliotheek Utrecht in contact met vroege muzieknotaties. Het indirecte gevolg daarvan was dat ik in 2018 ben gepromoveerd op het gebruik van signaaltonen in het gregoriaans: een reeks specifieke klanken die de gregoriaanse melodische patronen onderbreken om te verwijzen naar een belangrijk woord in de tekst. In 2021 mocht ik de verklanking van mijn theorieën horen tijdens uitvoeringen gegeven tijdens het Festival Oude Muziek Utrecht en bij het symposium Het Wonder van Sint-Maarten ter gelegenheid van de viering van Utrecht 900 jaar stadsrecht op 3 juli 2022. Countertenor Oscar Verhaar en het Gregoriaans Koor Utrecht onder leiding van Anthony Zielhorst waren de uitvoerenden. Hun enthousiasme (en doorzettingsvermogen!) steunt mijn voornemen om ook met andere dirigenten en koren naar mogelijkheden te zoeken om ideeën zoals ze in deze essays aan de orde komen verder uit te dragen. Aan universiteiten is er bij onderwijsmanagers weinig aandacht voor het gregoriaans; studieroosters laten docenten maar weinig ruimte voor meer dan rudimentaire aandacht. Gelukkig wordt er nog gregoriaans gedoceerd aan Nederlandse conservatoria. Marcel Zijlstra, docent aan twee conservatoria, kan melden dat na Corona studenten zijn praktijklessen met enthousiasme volgen: “[...] de studenten waren zo gegrepen door de oeroude melodieën, dat ze dit collegejaar vrijwillig opnieuw de lessen *in vivo* kwamen volgen zodat ze de afsluitende Mis in de Eenheidskapel in Rotterdam konden meezingen.”³

Pak uw laptop er even bij of klik hier op de link naar [Het Wonder van Sint-Maarten](#) en kijk en luister naar de documentaire (23 minuten) die Daniël Brügger voor RTV Utrecht maakte over signaaltonen en de aanloop naar deze uitvoeringen ervan. Tijdens het festival in juli 2022 werd een compleet officie op de oorspronkelijke uren gevierd, zoals gecomponeerd door bisschop Radboud van Utrecht rond 910. Naast de documentaire is ter gelegenheid van Utrecht 900 het complete officie in beeld en geluid vastgelegd. Het is voor iedereen gratis

---

³ Marcel Zijlstra, “Waarom gregoriaans?”, *Klooster! Magazine*, oktober 2022.

toegankelijk [op de website van Het Utrechts Archief](#) (zoekterm: Zomerfeest). De documentaire laat fragmenten horen van dat officie en van de generale repetitie met Oscar Verhaar voor het Festival Oude Muziek Utrecht, waarin een vers van de tractus *Qui habitat* te beluisteren valt. De knerpemde kwarttonen gezongen door de countertenor en de bourdonklanken van het koor worden in één van de volgende essays in meer detail behandeld, maar het voorproefje is de moeite waard. De Utrechtse handschriften U 406 (een twaalfde-eeuws antifonarium) bewaard in de Utrechtse Universiteitsbibliotheek en het missaal ABM h62 geschreven rond het jaar 1200, bewaard in het Museum Catharijneconvent, zijn belangrijke bronnen voor verwijzingen naar Europees onderzoek. Beide handschriften zijn gedigitaliseerd en staan geregistreerd in de database MIMO, waarin inmiddels duizenden gedigitaliseerde handschriften kunnen worden geraadpleegd: <http://musmed.eu/> . De onderwerpen die in deze serie aan de orde zullen komen, zijn bijvoorbeeld overgangen van strikt formularische gezangen naar de opkomst van woordschildering in composities, signaaltonen waarmee tijdens liturgische vieringen retorisch belangrijke woorden werden benadrukt, en in aansluiting daarop de verklanking van neumen die in het traditionele onderzoek weinig of geen aandacht hebben gekregen en middeleeuwse zanginstructies.

[2023]

Leo Lousberg (Maastricht 1950) studeerde af in Planologie en Bouweconomie (Universiteit van Amsterdam 1975) en had een internationale carrière in de bouwwereld en vastgoedbeleggingen. In 2013 behaalde hij zijn masters Muziekwetenschap en Middeleeuwse Geschiedenis (beide cum laude) aan de Universiteit Utrecht. In 2014 won hij de Geschiedenisprijs van de provincie Utrecht. In 2018 promoveerde hij in Utrecht op zijn proefschrift "Microtones According to Augustine. Neumes, Semiotics and Rhetoric in Romano-Frankish Liturgical Chant" (cum laude). Hij is geaffilieerd onderzoeker bij het Instituut voor Cultuurwetenschappelijk Onderzoek (ICON, Universiteit Utrecht). Contact: leolousberg@gmail.com